MÁDENIYAT HÁM CIVILIZACIYANÍŃ ÓZ ARA BAYLANÍS MÁSELESI

Utepbergenova Amangul Kengesbaevna – *tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori(PhD), docent*
utepergenova85@gmail.com
ÓzMKÓMI Nókis filialı
Keńesbaeva Nazira Nazarbaevna – *4-kurs studenti*
Qaraqalpaq mámleketlik Universiteti

ВОПРОС ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Утепберганова Амангуль Кенгесбаевна – *по истории*
Доктор философии (PhD), доцент
Нукусский Филиал ГИИКУз
Кенесбаева Назира Назарбаевна – *Студентка 4 курса*
Каракалпакского государственного университета

QUESTION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CULTURE AND CIVILIZATION

Utepbergenova Amangul Kengesbaevna – *History DepartmentDoctor of Philosophy (PhD), Nukus Branch, Uzbekistan State Institute of Arts and Culture*
Kenesbayeva Nazira Nazarbaevna – *4th-year student*
Karakalpak State University

Tayanch so‘zlar: civilizatsiya, madaniyat**,** taraqqiyot, texnologik taraqqiyot.

Rezyume. Maqolada Civilizatsiya va madaniyat jamiyat taraqqiyotining umumiy darajasi sifatida tahlil qilingan. Madaniyat va civilizatsiyaning mazmunini belgilaydigan, uning ma’naviy asosinini yaxlit bir jarayon sifatida ilimiy tahlilda yoritilgan.

Ключевые слова: цивилизация, культура, технологическое развитие, прогресс.

Резюме. В статье цивилизация и культура проанализированы как общая степень развития общества. Научный анализ освещает содержание культуры и цивилизации, их духовную основу как единый процесс.

Keywords: civilization, culture, technological development, progress.

Summary. The article analyzes civilization and culture as the overall level of society's development. The scientific analysis highlights the content of culture and civilization, their spiritual foundation as a single process.

KIRISIW. Civilizaciyanıń mánisin túsiniwde oǵan tiyisli bolǵan mádeniyattıń rolin ańlaw áhmiyetli. Eger óndiris kúshleri civilizaciyanıń materiallıq tiykarın qurasa, mádeniyat jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawların qamtıp aladı, onıń kórinisin hám ózine tán ózgesheliklerin belgileydi. Mádeniyat tek ruwxiy turmısqa emes, al óndiris procesine de tásir kórsetedi. Sol sebepli `mádeniyat jámiyettiń qáliplesiwi, rawajlanıwı hám bar bolıwında áhmiyetli faktor esaplanadı.Civilizaciya insaniyat rawajlanıwınıń belgili basqıshın bildiredi. Ol jámiyettiń ekonomikalıq, siyasiy, texnikalıq hám sociallıq rawajlanıw dárejesi menen belgilenedi. Hár bir civilizaciya ózine tán mádeniyat, qádiriyat hám dástúrlerge iye boladı.Mádeniyat bolsa insannıń ruwxiy iskerligi ónimi bolip, onda ilim, ádep-ikramlılıq, kórkem óner, úrp-ádet hám qádiriyatlar jámlesedi. Usı tárepten mádeniyat hám civilizaciya bir-biri menen tıǵız baylanıslı bolsa da, olar birdey túsinik emes.

Civilizaciya sózi latın tilinen alınǵan bolıp, “puqaralıq”, “qalalıq” yaki “jámiyetke tiyisli” degen mánilerdi ańlatadi. “Sivilizaciya” túsinigin dáslep shotland tariyxshısı hám filosofi A. Fergyusson (1723-1816) jáhán tariyxıy procesiniń belgili bir basqıshın bildiriw ushın qollaǵan. Keyinrek francuz aǵartıwshıları bul túsinikti aqıl-parasat hám ádalatqa tiykarlanǵan jámiyet mánisinde qollanadı.

Waqıt ótiwi menen civilizaciya túsinigine túrlishe mazmun berile basladı. Ayırım alımlar onı mádeniyattıń, geyde tek materiallıq mádeniyattıń sinonimi sıpatında talqılaǵan. Nemis filosofi O. Shpengler bolsa kerisinshe, civilizaciyanı mádeniyattıń qarama-qarsı basqıshı, yaǵniy mádeniyattıń kriziske bet burıw dáwiri sıpatında túsindirdi. Anglichan tariyxshısı hám sociologi A. Toynbi bolsa salıstırmalı jabıq hám ózine tán jámiyetlerdi ańlatıw ushın usı túsinikten paydalanǵan.

XIX ásir baslarına shekem «civilizaciya» túsinigine úsh túrli tiykarǵı kózqaras bar edi:

- civilizaciya insaniyattıń birden-bir hám bir pútin progressiv rawajlanıw idealı sıpatında;

- civilizaciya adamzat rawajlanıwınıń belgili basqıshı sıpatında;

- lokal-tariyxıy civilizaciyalardıń bar ekenligin, xalıqlar hám etnoslardıń siyrek ushırasatuǵınlıǵın tán alıwshı kózqaras sıpatında.

Francuz tariyxshısı F.Gizo civilizaciyanıń etnotarixiy koncepciyasın islep shıqqan. Oǵan muwapıq, insaniyattıń ulıwma rawajlanıwı túrli xalıqlardıń mádeniy rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar arasında ayırım qarama-qarsılıqlar da boladı. Gizo bir tárepten lokal civilizaciyalardıń bar ekenligin tán algan bolsa, ekinshi tárepten adamzattıń ulıwma rawajlanıw ideyasın da qollap-quwatlaǵan.

Evropa filosofiyalıq oy-pikirinde tariyxıy rawajlanıwdıń tuwrı sızıqlı rawajlanıw teoriyası qáliplesken bolıp, oǵan muwapıq adamzat tariyxı tómengi basqıshtan joqarı hám jetilisken basqıshqa qaray rawajlanıp baradı. Hár bir xalıq usı progress jolınan ótedi dep esaplanǵan.

METODLAR. Metodologiya tiykarında «tariyxıy» hám «tariyxıy emes» xalıqlar koncepciyası qáliplesti. Bul dáwirde tariyxıy rawajlanıwdı túsindiriwshi bir qatar teoriyalar payda boldı. Sonıń ishinde, Gegel tárepinen «ruwxiy rawajlanıwdıń úsh basqıshı» nızamı alǵa qoyılıp, onda jámiyettiń rawajlanıwı shańaraq, puqaralıq jámiyet hám mámleket basqıshları arqalı túsindirildi. O. Kont bolsa «oy-pikir evolyuciyasınıń úsh basqıshı» teoriyasın jaratıp, insan oy-pikiri teologiyalıq, metafizikalıq hám pozitiv basqıshlardan ótetuǵının atap ótti. K. Marks tárepinen islep shıǵılǵan «sociallıq-ekonomikalıq formaciya» teoriyası bolsa jámiyettiń rawajlanıwın ekonomikalıq qatnasıqlar hám óndiris usılı menen baylanıslı halda túsindirip berdi.

Rus filosofi N. Danilevskiy «Rossiya hám Evropa» shıǵarmasında Rossiya civilizaciyasınıń qáliplesiwi hám rawajlanıw máselelerin talqılaǵan. Ol insaniyat birden-bir civilizaciya sıpatında rawajlanadı degen kóz-qarastı biykarladı hám de tariyxıy proceste hárbir xalıqtıń ózine tán hám tákirarlanbas mádeniy-tariyxıy tipi bar ekenligin tiykarlap berdi. Onıń pikirinshe, hár bir xalıqtıń mádeniyatı, qádiriyatı hám civilizaciyası basqa xalıqlardikinen ózgeshelenedi hám olardı tolıq ózlestiriw múmkin emes. Danilevskiy mádeniy-tariyxıy tiplerdiń rawajlanıwın belgili basqıshlar arqalı túsindiredi. Oǵan muwapıq, xalıqlar dáslep etnikalıq birlik sıpatında qáliplesedi, keyin ala mámleketshilik basqıshına ótedi hám aqırında civilizaciya dárejesine kóteriledi. Usi proceste mádeniy-tariyxiy tipler ózgerip, rawajlanıp baradı.

N. Danilevskiy ideyaları keyin ala nemis filosofi O. Shpengler tárepinen jáne de rawajlandırıldı. O. Shpengler óziniń «Evropa quyashınıń sóniwi» shıǵarmasında Batis Evropaǵa tán bolǵan evropocentrizm, progressizm hám tariyxıy rawajlanıwdıń tek tuwrı sızıq tiykarında rawajlanıwı haqqındaǵı kózqaraslardı sınǵa aldı. Ol mádeniy-tariyxıy procestiń aylanba háreketi teoriyasın alǵa súrip, jáhán mádeniyatı túrli civilizaciyalardan quralǵanlıǵın atap ótti. Shpenglerdiń pikirinshe, hárbir civilizaciya tuwıladı, rawajlanadı, hám belgili waqıt ótkennen keyin kriziske ushıraydı. Sol sebepli barlıq mádeniyatlar óz rawajlanıw dárejesi jaǵınan teń hám ózine tán esaplanadı.

O.Shpenglerdiń pikirinshe, jáhán mádeniy rawajlanıwı sózsiz túrde úsh tiykarǵı basqısh arqalı rawajlanadı. Birinshi basqısh - jaslıq dáwiri bolıp, bul dáwir mifologiyalıq hám tımsallı oylaw menen xarakterlenedi hám de dáslepki mádeniyattıń qáliplesiwin bildiredi. Ekinshi basqısh - gúllep-jasnaw hám rawajlanıw dáwiri esaplanıp, onda metafizikalıq hám diniy mádeniyat rawajlanadı. Úshinshi basqısh bolsa túskinlik dáwiri bolıp, bunda mádeniyat áste-aqırın óziniń dóretiwshilik kúshin joǵaltıp, qatıp qalǵan halatqa ótedi.

Shpenglerdiń aytıwınsha, áyne usı túskinlik basqıshında mádeniyat civilizaciyaǵa aylanadı. Onıń teoriyası boyınsha, civilizaciya mádeniyattıń eń sońǵı basqıshı bolıp, ol barlıq jámiyetlerde derlik birdey belgi hám ózgesheliklerde kórinedi. Bunday jaǵdayda tutas mádeniy álem óziniń janlı hám dóretiwshilik mánisin joǵaltadı. Nátiyjede aldın jámiyetti ilhamlandırǵan hám rawajlandırǵan mádeniy qádiriyatlar áste-aqırın hálsirep baradı.

O. Shpengler tariyxıy procestiń aylanbalı háreketi hám tariyxıy «ritm» ideyasın alǵa súrdi. Onıń pikirinshe, tariyx bárqulla bir baǵdarda tuwrı sızıq boylap rawajlanbaydı, bálki belgili dáwirler dawamında tákirarlanıp turatuǵın ciklli process esaplanadı.

Tap usı kózqaras keyin ala civilizaciyanıń ciklli rawajlanıwı koncepciyasınıń qáliplesiwine tiykar boldı. XX ásirdiń iri tariyxshı hám filosoflarınan biri bolǵan A. Toynbi bolsa civilizaciyanı bir pútin sistema sıpatında analiz etti. Ol civilizaciyanıń barlıq bólekleri hám elementleri bir-biri menen tıǵız baylanıslı ekenligin atap ótti. Toynbi pikirinshe, civilizaciyalar tábiyat yamasa sociallıq ortalıq tárepinen júzege kelgen hár qıylı «shaqırıqlarǵa» jámiyettiń juwabı sıpatında payda boladı.

Máselen, qıyın tábiyiy shárayatlar yamasa sociallıq basımlar xalıqlardı rawajlanıwǵa iytermeleydi hám nátiyjede jańa civilizaciyalar qáliplesedi.

Házirgi dáwirde civilizaciya túsinigi tómendegi hádiyselerdi ańlatıw ushın qollanıladı:

- sociallıq rawajlanıwdıń jabayılıq hám varvarlıqtan keyin keletuǵın basqıshın;
- ulıwma adamzat jámieti rawajlanıwınıń belgili bir basqıshın (misalı, neolit, kapitalistlik yamasa házirgi zaman civilizaciyası);
- belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formatciyanı (máselen, qulshılıq yamasa kapitalistlik civilizaciyalar);
- geografiyalıq jaqtan parıqlanıwshı birliklerdi (máselen, Evropa, Aziya yamasa Jaqın Shıǵis civilizaciyası);
- diniy tiyisliligi menen parıqlanıwshı mádeniy birliklerdi (xristianlıq yamasa islam civilizaciyası);
- kelip shıǵıwı hám planetarlıq tiyisliligi boyınsha ajıratılatuǵın birliklerdi; (misalı, jer civilizaciyası hám jerden tısqarı civilizaciyalar);
- etnikalıq tiyisliligine qaray parıqlanıwshı sociallıq-mádeniy birliklerdi; (máselen, arab yamasa hind civilizaciyası);
- keńislik hám waqıtta sheklengen jámiyetlerdi (máselen, Áyyemgi Mısır yamasa Vavilon civilizaciyası) hám t.b.

Máselen, Evropa civilizaciyası, Islam civilizaciyası, Hind civilizaciyası yamasa Áyyemgi Misr civilizaciyası sıyaqlı túsinikler buǵan mısal bola aladı. Búgingi kúnde de jámiyetlik pánlerde civilizaciya túsinigi túrli mazmunda qollanılıp kelinbekte. Biraq bul kózqaraslardıń barlıǵın birlestiretuǵın ulıwma tárepi sonda, olar tariyxıy process hám jámiyettiń rawajlanıwındaǵı ózine tán ózgesheliklerdi bildiriwge xizmet etedi.

Hár qanday ilimiy túsinik belgili bir mazmundı ańlatıwı hám belgili bir sociallıq qubılıs hám processlerdi túsindiriwge xizmet etiwi kerek. Sol sebepli ol metodologiyalıq áhmiyetke de iye boladı. Tap usı kózqarastan qaraǵanda, «civilizaciya» túsinigиniń barlıq jaǵdaylarda birdey mániste qollanılıwı durıs emesligin kóriw múmkin.

Civilizaciya túsinigin jámiyet rawajlanıwınıń jabayılıq hám varvarlıqtan keyingi basqıshın ańlatıw ushın qollanıw belgili mániste orınlı. Sebebi, bul jantasıw adamzat jámiyetiniń dáslepki dúzimnen keyingi rawajlanıw jaǵdayın ulıwma tárizde qamtıp aladı. Varvarlıqtan civilizaciyaga ótiw procesi jámiyet turmısında áhmiyetli ózgerislerdiń júz beriwi menen xarakterlenedi. Atap aytqanda, ónermentshiliktiń diyqanshılıqtan ajıralıwı, tovar islep shıǵarıwdıń qáliplesiwi, sawdanıń rawajlanıwı, sawdagerler qatlamınıń payda boliwi, metall pullardıń aylanısqa kiriwi, jaziwdıń júzege keliwi, aqılıy hám fizikalıq miynettiń ajıralıwı hám de siyasiy hákimiyattıń qáliplesiwi mine usınday belgiler qatarına kiredi.

Bunday jantasıwda civilizaciya túsinigi social-ekonomikalıq formatsiya túsinigine qaraǵanda keńirek mazmun iyeleydi. Sebebi formaciyalar jámiyet rawajlanıwınıń belgili bir tariyxıy basqıshların bildirse, civilizaciya túsinigi jámiyet rawajlanıwınıń ulıwma jaǵdayın hám ózine tán ózgesheliklerin de qamtıp aladı.

Sonıń menen birge, civilizaciyanı tek formaciyalar arqalı túsindiriw jeterli emes. Sebebi, formaciya teoriyası varvarlıqtan keyingi dáwirde jámiyetlerdiń túrlishe rawajlanǵanın, olardıń mádeniy, tariyxıy hám milliy tárepten ózine tánligin tolıq túsindirip bere almaydı. Házirgi dáwirde kóplegen mámleketler rawajlanıwdıń kapitalistlik basqıshında turǵan bolsa da, olar arasında mádeniyat, qádiriyatlar, tariyxıy tájiriybe hám sociallıq turmıs tárizinde sezilerli ayırmashılıqlar bar. Usı tárepten civilizaciya túsinigi jámiyet rawajlanıwınıń hár túrliligin tereńirek ańlaw imkanın beredi.

Civilizaciya túsinigin ulıwma adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń belgili bir basqıshın yamasa belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formaciyanı bildiriw ushın qollanıw da hár dayım durıs esaplanbaydı. Sebebi bunday qatnasta bul túsiniktiń ilimiy hám biliw áhmiyeti sezilerli dárejede kemeyedi. Basqa tárepten, eger civilizaciya túsinigi belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formaciyanıń sinonimi sıpatında qollanılsa, onda bul túsinik óziniń erkin mazmunın joǵaltadı. Nátiyjede civilizaciya túsinigi formaciya teoriyasın tákirarlawshı ápiwayı atamaǵa aylanıp qaladı. Tiykarında bolsa civilizaciya jámiyet rawajlanıwınıń tek ekonomikalıq emes, al mádeniy, ruwxiy, tariyxıy hám milliy táreplerin de ózinde jámlewshi keń kólemli túsinik. Sol sebepli onı tek ǵana formaciya menen teńlestiriw tolıq hám jetik kózqaras bolıp esaplanbaydı.

Civilizaciya obyektiv sociallıq qubılıs esaplanıp, ol ádette belgili bir xalıq, region, jámiyet, mámleket yaki pútkil insaniyatqa qarata qollanıladı. Sol sebepli «Shıǵıs civilizaciyası,» «Batıs civilizaciyası,» «civilizaciyalı jámiyet» yamasa «civilizaciyalı mámleket» sıyaqlı sózler ilimiy ádebiyatlarda keń ushırasadı. Bunda civilizaciya jámiyettiń rawajlanıw dárejesi, mádeniyatı hám sociallıq rawajlanıwın kórsetiwshi túsinik sıpatında kórinedi.

Bıraq civilizaciya túsinigin tek geografiyalıq jaqtan parıqlanıwshı birliklerdi ańlatıw ushın qollanıw barlıq waqıtta da durıs emes. Máselen, Aziya materigi tariyx dawamında birden-bir ekonomikalıq yamasa mádeniy bir pútinlikti payda etpegen. Házirgi kúnde de Aziyada rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında jasap atırǵan xalıqlar bar. Álbette, bir aymaqta jasaw nátiyjesinde ayırım ulıwma mádeniy hám sociallıq tárepler qáliplesiwi múmkin, biraq bul jaǵday dini, tili, úrp-ádeti hám turmıs tárizi boyınsha bir-birinen keskin parıq qılatuǵın xalıqlardı birden-bir tariyxıy birlik dep esaplaw ushın jeterli tiykar bola almaydı. Sonday-aq, civilizaciya túsinigin diniy tiyislilik tiykarında qollanıw da belgili sheklewlerge iye. Sebebi, islam dúnyası da, xristian dúnyası da tariyxta absolyut bir pútin birlikti quraǵan emes. Hár bir din ishinde hár qıylı aǵım hám baǵdarlardıń bar ekenligi de bunı tastıyıqlaydı. Diniy tiyislilik xalıqlardıń mádeniyatı hám turmıs tárizine tásir kórsetiwi múmkin, biraq ol jámiyet turmısın tolıq belgilep bere almaydı. «Jer civilizaciyası» yamasa «jerden tısqarı civilizaciyalar» sıyaqlı túsiniklerdi qollanıwda da abaylılıq kerek. Sebebi bul jaǵdayda «civilizaciya» túsinigi kóbinese «insanıylıq» yamasa «tariyx» túsinikleriniń sinonimi bolıp qaladı. Bunnan tısqarı, jerden tısqarı civilizaciyalar haqqında anıq ilimiy maǵlıwmatlardıń joqlıǵı bul túsiniklerdiń logikalıq tiykarın ázziletedi.

Civilizaciya túsiniginiń tiykarǵı mazmuni hám oniń ózine tán tárepleri «sociallıq-ekonomikalıq formatsiya» hám de «mádeniyat» túsinikleri menen salıstırılǵanda jáne de ayqın kórinedi. Sebebi civilizaciya tek ekonomikalıq rawajlanıw emes, al jámiyettiń mádeniy, tariyxıy hám ruwxiy ózgesheliklerin de ózinde jámleydi.

Formatciya túsinigi jámiyetti óziniń payda bolıw hám rawajlanıw tariyxına iye bolǵan bir pútin sociallıq sistema sıpatında túsiniwge imkán beredi. Ol jámiyettegi tiykarǵı, ishki hám tákirarlanıp turatuǵın sociallıq baylanıs hám qatnasıqlardı ashıp beriwge xizmet etedi. Sol sebepli formaciya tariyxıy processlerdi tek sırtqı hádiyseler dárejesinde emes, al olardıń mánisi tiykarında túsindiredi. Bıraq tariyxtı tek formaciyalar tiykarında tallaw hár dayım da real tariyxıy processlerge tolıq sáykes kele bermeydi. Sebebi sociallıq-ekonomikalıq formaciyalar teoriyası tariyxtı obyektiv hám nızamlı process sıpatında talqılaydı hám rawajlanıwdaǵı ayırım tosınnan sheginiwlerdi itibardan shette qaldıradı. Nátiyjede ol tariyxıy rawajlanıwdıń ulıwma logikasın sáwlelendiredi.

Áyne usı tárepleri civilizaciyanıń bir pútin sistema sıpatında bolıwın támiyinleydi. Eger usı sıpatlıq ózgeshelikler joq bolsa, civilizaciya da áste-aqırın kriziske ushıraydı hám joq boladı.

Joqarıdaǵı pikirlerden juwmaq shıǵarıw múmkin, civilizaciya túsinigi belgili bir xalıq, jámiyet yamasa mámlekettiń ózine tán rawajlanıw basqıshların bildiriw ushın qollanılǵanda ǵana ilimiy hám metodologiyalıq áhmiyetke iye boladı. Sebebi, xalıqlar hám mámleketler civilizaciyanıń tiykarǵı ózgeshelikleri hám de ózine tán belgilerin ayqın kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Келле В. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса //Цивилизации. Вып.2. М., 1999. С.32,

2. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т.: Маънавият,

3. Эркаев А. Ўзбек маданияти ва миллий ўзликни англаш трансформацияси // Тафаккур. — 2023. — № 2. — С. 12–37.

4. Эркаев А. Глобаллашув ва миллий маънавият муҳофазаси // Ижтимоий фикр. — 2024. — № 1. — С. 22–55.

5. Berdimuratova A.K. Filosofiya No’kis “Bilim” 2010.

6. Бердимуратова А.К. Культура как объект философского анализа. Вестник ККфилиал Академии наук Уз. 2005.